

A budapesti agglomeráció kialakulása, fejlődése és változó térszerkezete

Bevezetés

Az agglomeráció az általános szóhasználatban tömörülést jelent, és első megközelítésben a városföldrajzban is valami hasonlót kíván kifejezni. Az első kérdés nyilván az, hogy milyen jellemzői és sajátosságai vannak az olyan tömörülésnek, aminek városföldrajzi tartalma van. Másként megfogalmazva úgy tehetők fel a kérdések, hogy milyen tényezők koncentrálódása alakít ki egy olyan tömörülést, ami alapján a tér egy szegmensét agglomerációnak lehet nevezni. Ehhez kapcsolódik az a probléma is, hogy milyen módon lehet meghúzni az agglomeráció határait, azaz hol simul bele a tömörülés a más jellegű területekbe.

A fenti kérdésekre nincsenek olyan válaszok, amelyek általánosan elfogadottak lennének a szakirodalomban, így az agglomerációkutatás jelenleg is a városföldrajz neuralgikus pontjának számít. Az agglomerációk belső szerkezete és lehatárolása általában sűrűségi, strukturális és viszonyítási jellemzők felhasználásával történik. Ebben a megközelítésben több, egymástól közel sem független mutatócsoport alakítható ki:

- *Demográfiai mutatók* a lakossűrűség és a népesség szerkezetének leírására. Ezeket a jellemzőket használják leginkább az agglomerációk lehatárolására, hiszen a népszámlálások könnyen hozzáférhető adatokat szolgáltatnak erre vonatkozóan.
- *Gazdasági mutatók* a foglalkozási szerkezet, a gazdasági struktúra, a munkaerőpiac, a népesség képzettségi szintjének bemutatására. A népszámlálásokból ez esetben is meríthetünk adatokat.
- *Hálózati mutatók* a közlekedési hálózat sűrűsége és az elérhetőségek leírására. Ezeket a mutatókat is gyakran használják az agglomerációk lehatárolására, bár az adatok elérhetősége már nehezebb.
- *Ökológiai mutatók* a környezeti állapot bemutatására.
- *Városépítészeti és morfológiai mutatók* a beépítés jellemzőinek áttekintésére.¹

Arra természetesen ritkán van lehetőség, hogy egy agglomeráció vizsgálatánál a szóba jöhető mutatók teljes tárházát alkalmazzuk. Így van ez esetünkben is: a budapesti agglomeráció hosszú távú vizsgálatánál az egyes időszakokban igyekeztünk a leginkább releváns mutatókat használni, nem törekedve a teljességre.

Erre már csak azért is szükség volt, mert az időben visszafelé haladva szükségsszerűen csökken a felhasználható mutatók száma. Ez azonban valójában nem jelent komoly

¹ Wolf Gaebe: *Verdichtungsräume*. Stuttgart, Teubner, 1987. 18.

problémát, mert a mintegy másfél évszázadot átfogó áttekintés folyamatában mutatja be a budapesti agglomeráció kialakulását: kezdetben csak az agglomerálódás első jelei mutathatók ki, a következő szakaszban már agglomerálódó térségről beszélhetünk, s ezt követően alakul ki a tényleges agglomeráció. Így ebben a fejezetben, összességében folyamatok és struktúrák együttes bemutatására teszünk kísérletet.

1. Az agglomeráció térszerkezetét formáló tényezők

Térszerkezet alatt értjük a természetes és infrastrukturális tájelemek, köztük a települések, a közlekedési tengelyek és a gazdaság által meghatározott térbeli funkcionális elrendeződést. Térszerkezeti szempontból Budapest és agglomerációja minden bizonnyal hazánk egyik legösszetettebb földrajzi egysége. A napjainkban budapesti agglomerációnak hívott téregység kialakulása és jelenlegi térszerkezete hosszú történelmi fejlődés eredménye, amely természeti, politikai, gazdasági és társadalmi tényezők együttes hatására jött létre.

A *természeti tényezők* sorából kiemelkedik a domborzat és a vízrajz, ez utóbbi legjelentősebb térszerkezetformáló eleme a Duna. Domborzati szempontból az agglomeráció két részre osztható, területén találkozunk északnyugatról a középhegységi övezet (Budai-hegység, Pilis, Visegrádi-hegység) és délkeletről az Alföld. A hegyvidék és síkság találkozása, valamint a Dunán létesített átkelőhely (tabáni rév) együttesen jelentette a városfejlődés korai helyzeti energiáit.²

A *politikai tényezők* közül feltétlenül élre kívánczik a térség – földrajzi fekvéséből is fakadó – geopolitikai helyzete. A Kárpát-medence központi, sűrűn lakott térségeként már kezdetektől vezető szerepet játszott a magyar államiség kialakulásában (még ha Esztergom és Székesfehérvár ma kívül is esik rajta), s a 13. századtól kezdve – a török időket leszámítva – a fővárosi funkció is jórészt ide összpontosult. A politika szerepe érhető tetten Budapest 1873-as létrehozásában, majd a főváros területének 1950-ben történt jelentős megnövelésében is. A Budapest köré szerveződő, s a politika által mindenkor támogatott, erősen centralizált közlekedési hálózat ugyancsak hatást gyakorolt a városrégió településhálójára, valamint a gazdaság térbeli rendjére.

A *gazdasági tényezők* közül elsőként említhetők a modern iparosítás térszerkezetformáló hatásai. A kiegyezést követően a Duna tengelye, az itt összefutó vasútvonalak, a korán meginduló és viharos urbanizáció mind mágnesként vonzották az ipart, majd később a szolgáltatások megtelepedését. A korán meginduló kapitalista iparosodás a gazdaság különböző szereplőinek tömörülését („agglomerálódását”) vonta magával. A szocialista korszak beruházásai (új ipari telephelyek, repülőtér, autópályák stb.) tovább színezték az amúgy is kusza térstruktúrát. A rendszerváltozást követően meginduló gazdasági szerkezetváltás szintén erőteljesen rányomta bélyegét a Budapest

² Mendöl Tibor: Budapest. In Bulla Béla – Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1947. 557.

körüli településagglomeráció térszerkezetére. A hagyományos ipari tevékenységeknek otthont adó budapesti iparforgalmi öv szerepe lecsökkent, az új posztfordista gazdaság pedig egyre inkább az elővárosi övbe, sőt azon túl, a kiépülő autópályák mentén, illetve a közlekedési csomópontokba települt.³ A posztfordista gazdaság megjelenése a korábbi városellátó öv egyoldalú agrárfunkciójában (például Csepel-sziget északi része, Vecsés) gyors átalakulást hozott, új ipari telephelyek, logisztikai központok, irodavárosok jelentek meg.

Talán a *társadalmi tényezők* szerepe érvényesült legközvetettebben a városrégió térszerkezetének kialakulásában, bár ez is korai időktől fogva jelen van. A török kort követően, részben a népességtelepítések nyomán a régió etnikailag rendkívül heterogénné vált (németek, szlovákok, szerbek). A különböző népek magukkal hozták települési és gazdálkodási szokásaikat, építkezési hagyományaikat, ami ugyancsak hatott az agglomeráció belső szerkezetére. A társadalmi tényezők szerepe igazából azonban a városrobbanás és modern urbanizáció megjelenésétől, nagyjából a kiegyezéstől vált egyre hangsúlyosabbá, elsősorban a migrációnak köszönhetően. A kiegyezés óta ez a térség a Kárpát-medence elsőszámú vándorlási célterülete, ahol egy nagyváros és a vele szoros szimbiózisban álló elővárosok közel 3 milliós komplex egysége alakult ki. Ez a Budapest felé irányuló – közel egy évszázados – erőteljes koncentrációs mozgás az 1970-es, 1980-as évekre enyhült, előbb stagnálásba, majd az 1990-es évek elejétől ellentétes irányú vándorlásba váltott át. A Budapest körül kiépülő autópálya-gyűrű és a kivezető gyorsforgalmi utak a népesség robbanásszerű szuburbanizációját eredményezték. Ennek révén jelentősen nőtt a főváros környékén a beépítés sűrűsége, a korábbi zártkertek, üdülőövezetek is állandóan lakottá váltak, miközben a természetes területek aránya jelentősen csökkent. A tehetős népesség kiáramlása az ezredfordulóra már a távolabbi, korábban érintetlen falusi körzeteket is elérte.

Látható, hogy a négy tényezőcsoport időben és térben eltérő módon hatott a budapesti agglomeráció térszerkezetére, ezért a jelenlegi helyzet jobb megértése érdekében előbb a folyamat történelmi hátterét tekintjük át.

2. Az agglomeráció korai története, formálódó térszerkezete

A budapesti agglomeráció mai térszerkezete hosszú történelmi fejlődés eredménye. Ez a régió a Kárpát-medence központi, sűrűn lakott térségeként már a korai időktől kezdve kitüntetett szerepet játszott, Pest és Buda találkozásánál futottak össze a középkori távolsági kereskedelmi útvonalak, majd a 19. század derekától kiépülő Kárpát-medencei vasútvonalak is e csomópontban találkoztak. Mindez átlagon felüli népsűrűséget eredményezett, s megteremtette a lehetőséget a települések közötti szoros kapcsolatok kialakulására.

³ Kovács Zoltán – Sági Zsolt – Dövényi Zoltán: A gazdasági átalakulás földrajzi jellemzői a budapesti agglomerációban. *Földrajzi Értesítő*, 50. (2001), 1–4. 191.

2.1. A korai agglomerálódás népesedési tényezői

Az elmúlt néhány évtizedben Budapest és agglomerációja közötti népességmozgás legtöbbet vizsgált folyamata kétségkívül a szuburbanizáció volt, amelynek keretében jelentős számú népesség vándorolt ki a fővárosból a környező térségekbe, jelentősen erősítve a lakófunkciót az agglomerációban. Az ilyen centrifugális migrációs folyamat azonban korábban sem volt ismeretlen a fővárosban és környékén, sőt Magyarország dualizmus kori történetében Budapest városrégiójában a dekoncentrációs vándorlási irányok is jelen voltak.

A 18. század végétől a kiegyezésig még a történetileg kialakult hagyományos vándorlási minta volt a jellemző, azaz Pest-Buda dinamikus népességnövekedésének elsődleges forrása a bevándorlás volt. Ennek következtében az 1860-as évek végén a főváros lakosságának közel kétharmada nem helybeli születésű, hanem bevándorló volt. A későbbi Kis-Budapest magját alkotó Pest, Buda és Óbuda együttes népességszáma a kiegyezés (1867) idején már elérte a 270 ezer főt, s a városegysítést szentesítő 1872-es törvény lényegében a korai agglomerálódás tényét ismerte el.

Ez a koncentrációs folyamat a kiegyezést követő negyed évszázadban sem változott lényegesen, gyors népességnövekedés ment végbe. Az új főváros népességszáma 1910-ig megháromszorozódott és elérte a 880 ezer főt. Akkor az a viszonylag ritka eset állt elő, hogy mind a központi település (Budapest), mind az elővárosi övezet (az 1950-ben Budapesthez csatolt települések), valamint az agglomeráció települései egyaránt gyors népességnövekedést értek el.

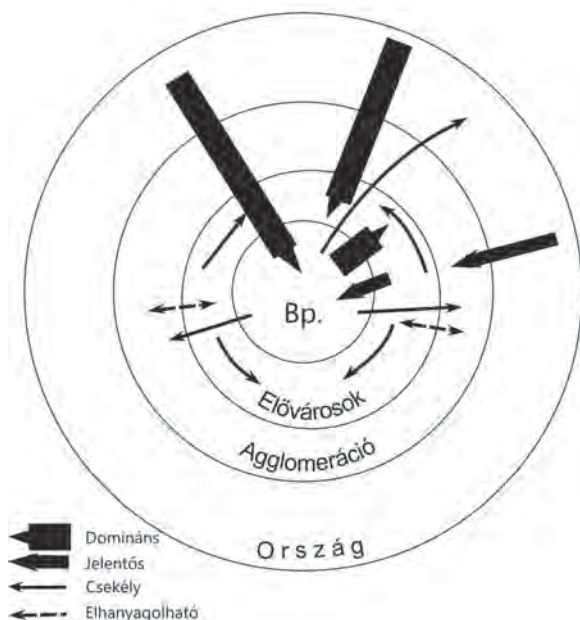
A 20. század első évtizede viszont már a nagy átrendeződés időszaka a városrégió három jól lehatárolható térsége (Kis-Budapest, elővárosok, agglomeráció) között. Az elővárosi övezet népességnövekedése még mindig nagyon dinamikus, tíz év alatt újabb 80%-os gyarapodással 1910-ben már 217 ezerre nőtt az itt élők száma. Ezzel szemben a főváros népességnövekedésének a dinamizmusa megtört, ebben a dekádban mindössze 20%-kal gyarapodott a népessége. Ennél még az agglomerációban is nagyobb volt a növekedés (25%).

Mivel a természetes szaporodás terén nem volt látványos különbség a három térség között, egyértelmű, hogy a változások a migráció eltérő alakulásához köthetők. A bevándorlás leginkább az elővárosi övezetben volt meghatározó a népességgyarapodásban: ennek háromnegyed részét a migrációs nyereség tette ki. Budapest esetében ez 55%, az agglomerációban pedig közel 45%. Már a kortárs statisztikai szakirodalomban is megfogalmazódott, hogy a Budapest körüli települések a fővárostól hatalmas néptömegeket vontak el azáltal, hogy mintegy „megcsapolták” a vándorlást.⁴

Ez a megállapítás két megközelítésben is megállja a helyét. Egyrészt az elővárosi övezet, de valamelyest még az agglomeráció is jócskán megszűrte az ország különböző részeiből érkező bevándorlást, másrészt jelentős számban fogadott be Budapestről

⁴ Thirring Gusztáv: *Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben*. I-II. Budapest, Székesfővárosi Házinyomda, 1935-1937. 2.

elváándorlókat is. Ez a Thirring Gusztáv által „kiszivárgás” néven említett népességmozgás nem elhanyagolható veszteséget jelentett a fővárosnak. Jól kisebb mértékben ugyan, de ez a „kiszivárgás” érzékelhető volt az agglomerációban is (1. ábra).⁵

1. ábra: Budapest és környéke migrációs modellje

Forrás: Dövényi 2001: 261.

A népesség Budapestről történő kiáramlásának hátterében elsősorban az állt, hogy a fővárosban érzékelhetően drágább volt az élet, mint a városkörnyéken, és akik ezt nem tudták megfizetni, azok egyfajta menekülésként igyekeztek kihúzódni az elővárosokba. Erre a migrációra a modern szuburbanizáció kifejezés nem használható, hanem a német geográfiában használt „*Stadtflucht*” (menekülés a városból) illene rá leginkább. Ez már csak azért is elfogadható, mert a kiköltözők meghatározó része a társadalom alsóbb rétegeihez tartozott. Már csak emiatt sem beszélhetünk akkortájt tipikus szuburbanizációról. A kiköltözők legnagyobb csoportját a gyáripari munkásság alkotta, de már az I. világháború előtt megindult a tisztviselők, alkalmazottak „kiszivárgása” is. A lakófunkció általános megerősödése mellett már a nagy háború előtt kezdtek megjelenni bizonyos szegregációs tendenciák is, kialakultak a jobb és rosszabb minőségű lakóterületek, például a tisztviselők főleg a Rákos mente telepét részesítették előnyben.

⁵ Dövényi Zoltán: A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig. In *Történeti Demográfiai Évkönyv*. Budapest, KSH, 2001. 251–264.

2.2. A korai agglomerálódás gazdasági tényezői

Az elővárosi fejlődés kiteljesedése, a lakosság mellett az ipari tevékenységek kitelepedésével is járt a városhatáron túlra. Az elővárosi övezet gazdasági fejlődése a 19. század végén számottevően felgyorsult. A 20. század elejére az övezeti tömegközlekedés kiépülésével (például villamos-, HÉV-vonalak) tömegessé vált az ingázás és felgyorsult a gyáripár kirajzása az agglomerációs övezetbe, köztük a községekbe is (például Kíspeszt, Erzsébetfalva, Csepel, Budafok, Újpest, Pestújhely). A legintenzívebb területi fejlődés a későbbi Dél-Pesten bontakozott ki, az első telepek Kíspesztben és Erzsébetfalván jöttek létre.⁶ Lélekszámuk a századfordulóig évtizedenként megkétszöröződött. E telepekről az 1870-es évek elejétől már elérhetővé váltak Pest és Kőbánya munkahelyei, az első rendszeres ingázók innen kerültek ki. A század végére már a ferencvárosi ipartelepek is sok munkást vonzottak. Az elővárosi övezetben Újpest ipara annyira megerősödött, hogy már a környező településekről (például Rákospalota) is munkások tömegeit vonzott. Budafok iparát is jelentősen megerősítette a főváros felvevőpiaca. Élelmiszeriparának, borászatának és sörgyártásának termékeire biztos és növekvő kereslet mutatkozott a fővárosban.

A főváros környékének urbanizációs folyamataiban a 20. század elejére kialakuló jellegzetességek Nagy-Budapest 1950-ben bekövetkező létrehozásáig nagyjából változatlanok maradtak.⁷ Az 1900-as évek elején az északi urbanizációs tengely fejlődése volt a legintenzívebb, egészen a gödi telepekig terjedt. A délkeleti tengely (Kíspeszt, Pestszentlőrinc) dinamizálódása sem sokkal volt kisebb fokú, sőt a népességnövekedés és a területi expanzió még felül is múlta az észak-pesti elővárosokét. A századforduló után az elővárosi települések társadalmában többségbe került a munkásság, egyrészt a fővárosból kitelepülő kevésbé tehetősebb rétegek, másrészt a nagyváros határánál feltorlódo munkát keresők révén.

A 20. század fordulóján az elővárosok iparának fejlődése kimagasló növekedést ért el. 1900-ban körülbelül 11 ezer főt foglalkoztatott a környező települések ipara, 1910-ben már 32 ezret, többségüket a gyáripár.⁸ Az elővárosokban összpontosuló munkástömegek, valamint az ipartelepítés alacsonyabb költségei (alacsonyabb helyi adók, olcsóbb telkek, közművek, kevésbé szigorú építési előírások) tömegesen vonzották az agglomerációs gyűrűbe a gyáripárt, amely ekkor már jelentőségében messze felülmúlta a helyi kézműipart. Az akkori modern iparágak kitelepülésére is számos példát találhatunk (például izzólámpagyártás, gyógyszeripar, gépgyártás, járműipar).

Négy jelentősebb ipari központ alakult ki a főváros körül a századfordulóra. Újpest az I. világháború előtt már az ország negyedik legnagyobb ipari központja volt (csak Budapest, Pozsony és Temesvár előzte meg). Itt összpontosultak a bőrgyárak, a fatelepek

⁶ Beluszky Pál: A budapesti agglomeráció kialakulása. In Barta Györgyi – Beluszky Pál (szerk.): *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest, Regionális Kutatási Alapítvány, 1999. 36.

⁷ Beluszky (1999): i. m. 47.

⁸ Fónagy Zoltán: Budapest gazdasága 1873–1944. In Kardos József (szerk.): *Budapest gazdaságának 125 éve*. Budapest, Kamarapressz, 1998. 25.

és a bútorgyárak, később itt telepedett meg a pamutipar és a kor legmodernebb iparágai: az izzólámpagyártás, a festék- és gyógyszeripar is. 1900-ban mintegy 4600 munkás dolgozott gyáripari jellegű üzemében. Rákospalota legnagyobb munkaadója a MÁV istvántelki főjavítóműhelye volt (1600 dolgozó).

Kispest, Pestszentlőrinc és Erzsébetfalva üzemében a munkások száma szintén 4000 fő fölött volt. Kispesten a gépgyártás vált először jelentőssé a Hofherr-Schranz-féle Mezőgazdasági Gépgyár (1900 fő), és más kisebb gépgyárak révén, később textilipar is települt ide. Erzsébetfalván a juta- és kenderipar volt a jellegadó.

A peremtelepülések közül Újpest után Csepel vált a második legfontosabb ipari központtá, ahol a Weiss Manfréd Acél- és Féművek a Monarchia második legnagyobb hadiüzemévé emelkedett. 1900-ban még 915 alkalmazottal működött, de a hadi konjunktúrát kihasználva 1913-ban már 5000 munkást foglalkoztatott. Végül Budafokot jelentős élelmiszeripara emelte ki a peremtelepülések sorából.

A robbanásszerű növekedés nehézségei ellenére a 20. század elején már mutatkoztak a telepek településsé formálódásának első jelei. A telepek jelentős része már az I. világháború előtt közigazgatási önállóságot nyert, kialakította községi szervezetét, létrehozta legfontosabb intézményeit. Újpest pedig rendezett tanácsú városi címet kapott. Az I. világháború előtt Újpest, Kispest és Pesterzsébet egyre inkább ipari külváros jellegét vett fel. Pestszentlőrinc inkább kertvárosi jellegű település maradt, ekkor még számottevő gyáripar nélkül. Nagymértékben átformálódott a korábbi agrártelepülések közül Rákospalota, Csepel, Budafok és Nagytétény, főként az első kettő átalakulása volt viharos gyorsaságú.

Békásmegyer, Rákoscsaba, Cinkota elvesztette agrárjellegét, határaikban telepek képződése indult meg, de gyáripar nem települt a területükre, kapcsolataik lazábbak voltak a fővárossal. Budapest vonzása már ekkor kiterjedt a későbbi Nagy-Budapest határain túlra is: az itteni községek (például a Galga és a Tápió mentén, a Csepel-szigeten) a városellátó övezet részeivé váltak, és már jelentkezett a munkaerővonzás hatása is. A községek jelentős részének (például Dunakeszi, Csömör, Pécel, Budakalász, Budakeszi) foglalkozási szerkezetében az ipari keresők aránya elérte az agrárkeresőkéét. Ekkor indult meg egyes funkcióknak ebbe az övbe való kitelepedése is. Dunakeszin MÁV-műhely jött létre, körülötte pedig MÁV-kolóniák. Ekkor kezdődött Alag, Alsógöd és Felsőgöd benépesülése is.⁹

Budapest és az elővárosi övezet egy része között már a 20. század elején olyan szoros kapcsolatok alakultak ki, hogy már az I. világháború előtt felmerült Nagy-Budapest létrehozásának gondolata. A főváros és az öt körülvevő, a korabeli szóhasználatban társadalmilag összefüggő községek egyesítésére két lehetőséget láttak akkortájt. Az egyik a községi bekebelezés, amikor a szomszédos községek teljesen beolvadnak a fővárosba. Ezt a lehetőséget főleg a városias települések, például Újpest, Rákospalota, Erzsébetfalva, Albertfalva, Budafok esetében látták célszerűnek. A másik lehetőség a törvényhatósági bekebelezés, amikor az érintett települések kilépnek az eredeti törvényhatósági kereteikből és a főváros törvényhatósági keretébe lépnek át. Ebben az esetben a községek

⁹ Beluszky (1999): i. m. 48.

megtarthatták volna önállóságukat. A törvényi előkészítés szintjén meg is indultak a munkálatok, de azután az I. világháború ezt a kérdést (is) elsodorta.¹⁰

3. Az agglomeráció fejlődése a két világháború között

A trianoni határmeghúzást követően az ország és Budapest fejlődése megtorpant, elővárosi övezete viszont az ország leggyorsabban növekvő településcsoportjává vált. Az elővárosi övezet növekedési üteme a két világháború között a népességyarapodás és a gazdaság fejlődése területén is egyaránt felülmúlta Budapestét.¹¹ Az önálló vámterületté válás, a cseh és osztrák textilipar korábbi nyomasztó fölényétől való megszabadulás és a protekcionizmus következtében megerősödő textilipar kiváló telephelyi lehetőségeket talált az övezetben. Mivel számottevő élelmiszeripar és építőanyag-gyártás az elővárosokban nem volt, a háború utáni dekonjunktúra kevésbé érintette az elővárosokat. Nagy nehézipari vállalataik könnyebben alkalmazkodtak az új viszonyokhoz. A kiépülő könnyűipar (főként textilipar) új üzei viszont szívesen telepedtek meg az elővárosokban, ahova a munkaerő bevándorlása még nagyobb arányú volt, mint magába a fővárosba. A fejlődés eredményeként az 1920-as évek folyamán az elővárosi övezetben súlyponteltolódás ment végbe a könnyűipar javára.

Újpesten a már meglévő nagyvállalatok (Egyesült Izzó, Chinoi, Magyar Pamut Rt.) mellé felzárkózott a textilipar. Kisperest és Pestlőrincen az 1920-as években négy új textilgyártat alapítottak. Pesterzsébet és Soroksár iparosodása ekkor kezdődött meg, elsősorban textilipari jelleggel. Csepel arculatát továbbra is a nehézipari jelleg határozta meg, de egy textil- és egy papírgyártat alapításával itt is megjelent a könnyűipar. Állami nagyberuházások is támogatták az elővárosi gazdaság fejlődését. A Csepeli Szabadkikötő 1926-os elkészülte meggyorsította a dél-pesti területek iparosodását. A kikötő mellett raktárak és olajfinomítók is épültek.¹²

Az I. világháborút követő visszaesés után 1926-ra a gyártipari keresők száma a peremtelepüléseken elérte a 30 ezret. 1938-ra számuk megkétszereződött, majd 1940-ben már elérte a 70 ezret. Ekkorra a fővárosban és környékén élő munkásság 30%-a már az elővárosokban dolgozott. Míg 1926-ban a peremközségek és -városok ipari teljesítménye a fővárosinak 36%-át tette ki, addig 1938-ban 48%-át. Emellett tovább növekedett a Budapestre ingázók száma: 1930-ban 33 ezren, 1939-ben 40 ezren jártak a fővárosba dolgozni.¹³

Az elővárosi övezet lélekszámának gyarapodása többszörösen fölülmúlta a budapestit. A két világháború között a leggyorsabban néhány viszonylag fiatal telep (például Sas-halom, Rákoshegy) és az agglomerálódásba újonnan bekapcsolódó község (Pestszentlőrinc, Békásmegyert, Pesthidegkút) gyarapította lakosainak számát. A két világháború

¹⁰ Hencz Aurél: *Területrendezési törekvések Magyarországon*. Budapest, KJK, 1973. 36.

¹¹ Fónagy (1998): i. m. 42.

¹² Kovács-Sági-Dövényi (2001): i. m. 196.

¹³ Berend T. Iván – Ránki György: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez. In *Tanulmányok Budapest múltjából*. XIV. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 558.

között előrehaladt a peremtelepülések urbanizálódása. Ennek nyomán 1922-ben Kispest, 1923-ban Pesterzsébet és Rákospalota, 1926-ban Budafok, 1936-ban Pestszentlőrinc nyert városi rangot. Emellett újabb telepek nyertek községi autonómiát (például Pestszentimre, Rákoshegy, Sashalom, Rákosliget). Nagy-Budapest létrehozásának gondolata ebben az időszakban már egyre erősebbé vált, 1937-ben a Közmunkák Tanácsának hatáskörét már 22 főváros környéki településre is kiterjesztették.

Az agglomerálódás hatásai a két világháború között csaknem a későbbi Nagy-Budapest teljes területén mutatkoztak (kivételt talán Soroksár, Rákoscсаba és Nagytétény jelentett). A folyamat súlypontjának eltolódása ekkor már megindult távolabbi területek felé, amely a vidéki átlagot meghaladó népességnövekedésben, vándorlási nyereségben, gyors foglalkozási átrétegződésben és a fővárossal való napi gyakoriságú kapcsolatokban mutatkozott meg. Az ipari növekedés kiterjedt a későbbi Nagy-Budapesten túl Pomázra, Szentendrére, Dunakeszire, sőt Vácra is. A két világháború között több, kisebb-nagyobb ipari üzem létesült, mint például a budakalászi, pomázi, kistarcsai textilüzemek, a szentendrei papírgyár, a dunakeszi konzervgyár. A II. világháború alatt Szigethalmon létesült nagy gépipari bázis (repülőgépgyártás). Ez az iparfejlődés már jelentős mértékben emelte a helyben foglalkoztatott ipari dolgozók létszámát.

A legintenzívebb fejlődés Újpesttől északra volt megfigyelhető egészen Vácig terjedően, az itt található településeken munkástelepek létesültek – Dunakeszin például számottevő ipar települt meg. Az Alföldön az Isaszegtől Dunaharasztiig húzódó településöv, délen Tököl és Taksony mutatta az agglomerálódás jegyeit. A budai oldal elővárosi fejlődése felemásan alakult. Érd volt a fejlődés „éllovasa”, de a budai hegyvidék települései ekkor még alig mutatták az agglomerálódás jegyeit. Az agglomerálódás nemcsak a vidéki átlagot meghaladó népességnövekedésben, de a gyors foglalkozási átrétegződésben és a fővárossal való napi gyakoriságú kapcsolatok erősödésében is megmutatkozott. Néhány ipari előváros (például Újpest, Kispest, Pesterzsébet) népességszáma az 1949-es népszámlálás időpontjában már jóval meghaladta az 50 ezer főt.

Az agglomerálódás jelentős megerősödése azzal a következménnyel is járt, hogy az 1930-as években ismét felmerült a Nagy-Budapest elképzelés. Egyre erőteljesebb lett az a gondolat, hogy Budapest környékét ki kell venni Pest vármegye igazgatása alól. Arra viszont nem volt egységes álláspont, hogy mi legyen az érintett településekkel. Az 1930-as évek végére a „főváros és környéke” közigazgatási jogi fogalomként vált, de ezzel még nem történt meg az érintett települések kiválása Pest vármegyéből. A környékhez egyébként 6 várost és 18 községet soroltak be, lényegében azt a kört, amit 1950-ben azután ténylegesen hozzácsatoltak a fővároshoz.¹⁴

4. Az agglomeráció fejlődése az államszocializmus időszakában

A II. világháború után, a kommunista diktatúra kiépítését, valamint a piacgazdaság felszámolását követően a főváros agglomerációja is merőben új feltételek között fejlődött

¹⁴ Hencz (1973): i. m. 46.

tovább. 1950. január 1-jén létrehozták Nagy-Budapestet, a városhoz csatoltak 23 települést, 7 várost és 16 községet.¹⁵ A korábbi agglomerációs övezet „lefejezése” után, az 1950-es, 1960-as években Budapest közigazgatási határain kívül fokozatosan egy új agglomerációs zóna fejlődött ki. A szocialista időszak furcsa sajátossága volt az elővárosok „kényszernövekedése”. Az 1950-es években a vidékről a fővárosba irányuló vándorlás megakadályozására bevezetett „beköltözési stop” és az olcsóbb ingatlanok következtében megnőtt a fővárost övező ingázótelepülések népességszáma (például Vecsés, Gyal, Érd). A vidékről érkező és a fővárosban munkát keresők tömegesen telepedtek le az agglomeráció övezetében, és váltak napi ingázókká. Ezzel ismét megerősödött Budapest vonzásközpont szerepe, hiszen az elővárosokba koncentrálódó népesség a szolgáltatások (például kórházi ellátás, közép- és felsőoktatási intézmények, kiskereskedelem) igen jelentős részét a fővárosban vette igénybe. Statisztikai-tervezési szempontból az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) már hivatalosan is elismerte az „új agglomeráció” létét, s 44 elővárosi településben húzta meg a budapesti agglomeráció határát. Ez az övezet azonban semmilyen különleges elbírálásban nem részesült, tervezési jogkörrel nem rendelkezett. Falusi településekként kezelték őket, ami a robbanásszerű extenzív fejlődés következtében rengeteg problémát okozott (fejtelen infrastruktúra, intézmények hiánya stb.).

Az 1950-ben „lefejezett” elővárosi gyűrű fejlődése azonban a lakófunkció dominanciája ellenére némi saját gazdaság kibontakozását is megengedte. A Szigethalmon létesített repülőgépgyár helyén a Csepel Autógyár jött létre. 1952-ben Diósdon új csapágygyár kezdett működni. Az 1960-as évek elején két újabb hatalmas beruházás eredményeképp létrejött a Százhalombattai Kőolajfinomító és a Hőerőmű. A főváros környéki ipar egyik csoportja a fővárostól északra és északnyugatra (Dunakeszi, Szentendre, Budakalász, Pomáz), a másik délre és délnyugatra (Szigethalom, Százhalombatta, Diósd) települt. Az agglomerációs gyűrű keleti oldalán csupán egyetlen jelentősebb ipari központ volt, Kistarcsa. A fővárostól keletre eső területek közvetlenül kapcsolódtak a főváros kimonodottan ipari jellegű peremkerületeihez. A Budapest környéki ipar 1957-ben 19 ezer, 1960-ban 31,7 ezer, 1967-ben 43,5 ezer főt foglalkoztatott. Ez még igen kis része volt az agglomeráció teljes ipari létszámának, bár aránya lassan növekedett: az 1960. évi 5,3%-ról 1967-re 6,4%-ra emelkedett. Az iparral rendelkező településeken az ipari népesség aránya kivétel nélkül meghaladta az 50%-ot. A legtöbb helyben foglalkoztatott ipari dolgozó Szigethalmon, Dunakeszin, Budaörsön, Törökbálinton, Szentendrén és Budakalászon dolgozott. Az 1960-as évek végére azonban megállt az övezet ipari keresőinek gyarapodása.¹⁶

A szocialista korszakban a budapesti agglomeráció gazdasági térszerkezetét is elsősorban a gazdaságpolitika döntései határozták meg. 1949 és 1953 között a Budapestén települt ipari üzemek további kiépítésével párhuzamosan megfogalmazódott az ipar

¹⁵ Beluszky Pál – Kovács Zoltán: Város a térben: városszerkezet, városrészek, agglomeráció. In Beluszky Pál – Kovács Zoltán (szerk.): *Budapest kézikönyve*. I. kötet. Budapest, CEBA, 1998. 110.

¹⁶ Kóródi József – Márton Géza: *A magyar ipar területi különbségei*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1968. 69.

decentralizációjának igénye is. Pest megye ipara – elsősorban a főváros közvetlen környezetében – 1949 és 1966 között rendkívül gyorsan fejlődött.¹⁷

1958 után nagyobb súllyal vetődött föl az ipar decentralizációjának szükségessége. Javaslatokat dolgoztak ki a budapesti koncentráció csökkentése érdekében. Célul tűzték ki, hogy a főváros körül Aszód, Gödöllő, Vác, Dorog, Bicske, Ercsi, Dabas, Pilis és Kiskunlacháza településeket fokozatosan bolygóvárosokká kell fejleszteni. Az iparfejlesztési törekvések ebben az időszakban elsősorban nem a távolabbi országrészek iparosítására, hanem nagyobb mértékben a főváros közvetlen környékére irányultak. Hamarosan megváltozott azonban a területi politika vezérelve, ugyanis felismerték, hogy a Budapest körül kialakuló újabb ipari gyűrű milyen veszélyeket rejt magába (vízfej szerepkör erősödése), ezért 1960-ban az ipartelepítést korlátozó határozatot a főváros körüli 64 településre is kiterjesztették. Mindez Pest megyében az Aszódi, Budai, Dabasi, Gödöllői, Monori, Ráckevei, Szentendrei, Váci járásokat, továbbá Szentendrét és Vácot, míg Fejér megyében a Bicskei járást, valamint a Dunaújvárosi és a Székesfehérvári járás két, illetve öt községét érintette. Az ipari fejlesztés korlátozására vonatkozó 1960-as kormányhatározatok területi hatálya előbb Budapest közvetlen, majd távolabbi környékére vonatkozott.

A rendelet ellenére mind a beruházási tevékenység, mind a termelésből való részesedés az 1960-as évek közepéig lényegében változatlan maradt. Budapest körül a korlátozó intézkedések ellenére viszonylag gyorsan fejlődő újabb ipari gyűrű körvonalai kezdtek kialakulni. Az 1960-as években a leggyorsabban fejlődő iparágak a villamosipari gépek és készülékek gyártása, a vegy- és gumiiipar, a papíripar és a fafeldolgozás voltak. Az övezet ipari szerkezetét az *1. táblázat* mutatja be. Az övezet nehézipari jellegére utal, hogy a foglalkoztatottak 69%-a a nehézipar különböző ágaiban dolgozott. 1960-ban 207, 1965-ben 241 ipari telephely működött az agglomerációban (44 település, a későbbi 1971-es OTK-kijelölésnek megfelelően). Azokban az iparágakban volt a legnagyobb az ipartelepek számának növekedése, amelyek viszonylag kisebb egységekben is telepíthetők (például fémtömegcikkipar).

1. táblázat: A budapesti agglomeráció iparának jellemző vonásai az 1960-as évek közepén

Iparág	Foglalkoztatottak alapján (%)	Állóeszköztérték alapján (%)
Közlekedési eszközök gyártása	30,6	26,8
Fémtömegcikkipar	12,4	10,8
Kézmű- és háziipar	11,0	1,5
Textilipar	9,6	8,4
Villamosipari gépek és kész. gyártása	5,2	21,0
Gépgyártás	5,4	6,0
Vegyipar	4,5	13,7

Forrás: Kóródi–Márton (1968): i. m. 79.

¹⁷ Kovács–Sági–Dövényi (2001): i. m. 198.

Statisztikai-tervezési szempontból az 1971-es OTK már hivatalosan is elismerte az új agglomeráció létét, s 44 elővárosi településben húzta meg a budapesti agglomeráció határát. A korabeli területi tervezés az 1970-es években a budapesti agglomeráció szerkezetét négy (*gyűrűs*) övezetre határozta le, amit *Magyarország Nemzeti Atlasza* 1989-es kiadásában az alábbiak szerint értelmezett.¹⁸

Az *agglomeráció magját* az 1950 előtti közigazgatási terület (Kis-Budapest) alkotta, amely több funkcionális és területfelhasználási övezetből tevődött össze. A *városközpontot* (Belváros) intézmények, hivatalok, valamint a déli rész kereskedelmi negyede alkotta. A budai oldalon a Várnegyed idegenforgalmi, kulturális szerepkörre szakosodott. A városközpont sem volt mentes a lakófunkcióktól. Az úgynevezett *első munkahelyövben* a nappali népesség mintegy háromszorosa volt az éjszakainak; a munkahelyek több mint 90%-át kívülről ingázók töltötték be. A városközpontot körülölelő *első lakóhelyzóna* lakásállománya erősen előregegett, leromlott; népességszámuk már az 1960-as évek óta csökkent. Az övezetet a főútvonalak mentén kereskedelmi-szolgáltató-intézményi területek tagolták részekre. A *második munkahelyöv* az iparosodás kezdeti szakaszában az akkori városperemen alakult ki. Ez az övezet tömörítette az akkori fővárosi munkahelyek 60, az ipari munkahelyek 70%-át. Területét egyéb, úgynevezett „nagy helyigényű intézmények” (pályaúdvark, temetők, zöldterületek stb.) tagolták. A *második lakóhelyzóna* már átmenetet jelentett a korábbi peremkerületek, elővárosok felé. A beépítés jellege lazább volt (villa- és társasháznegyedek – budai hegyvidék –, családi házas kertvárosok, munkáskolóniák). Az 1960-as évektől ezeken a területeken kezdtek el gombamód szaporodni a nagy lakótelepek.

A *belső agglomerációs övezetbe* az egykori elővárosokat, peremközségeket sorolták; a budai oldalon azonban az övezet túlnyúlt a főváros közigazgatási területén (Budaörs, Budakeszi). Funkcióit tekintve és külső megjelenésében ez a zóna már igen változatos képet mutatott: városias típusú (Újpest, Kispest, Budafok), egyoldalú lakófunkciójú (Sashalom, Rákossziget), átmeneti típusú (Mátyásföld, Budatétény) és falusias (Cinkota, Soroksár, Nagytétény) települések váltakoztak. A pesti oldalon markánsan megnyilvánuló gyűrűs szerkezet Budán hiányzik (kivételek az óbudai és dél-budai ipari-közlekedési-szolgáltató területek, illetve lakótelepek), uralkodó a villanegyed.

A *középső agglomerációs zóna* fejlődése Nagy-Budapest kialakítása, illetve a főváros növekedését visszafogó korlátozások után az 1960-as évektől gyorsult fel. Hozzávetőleg a „hivatalos” agglomerációval azonos kiterjedésű, noha a tervezés néhány további települést (például Felsőpakony, Délegyháza, Zsámbék, Telki stb.) is ide sorolt és hasonló módon kezelt. Az övezetet funkcionálisan a főváros munkaerő-ellátó és üdülési-rekreációs területének tekintették. Ennek alapját jelentette, hogy a munkaképes korú lakosság több mint fele már ekkor Budapestre járt dolgozni.

Végül már ekkor megkülönböztették az *agglomeráció külső övét*, amely szoros ingázási kapcsolatban volt a fővárossal, attól a fő közlekedési utak mentén 30–50 km-re nyomult előre.

Az erőteljesen monocentrikus budapesti agglomeráció lehetőséget adott térszerkezete más szempontú értelmezésére is. Ez a közismert szektormoddell, aminek alkalmazásával

¹⁸ Pécsi Márton (szerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Budapest, Kartográfiai Vállalat, 1989. 335.

az agglomeráció hat olyan területi egységre tagolható, amelyek sajátos funkcionális terekkel rendelkeznek. Az égtájak alapján (északi, keleti, délkeleti, déli, nyugati, északnyugati) elnevezett szektorokat határolt le a területi tervezés, amelyek területük és népességszámuk alapján is jelentősen eltérnek egymástól.¹⁹

Az 1970-es évek közepére az agglomerációs övezetbe tartozó 44 településből mintegy 20 településben volt jelentős ipari tevékenységet folytató üzem. Ezen települések ipari üzeimiben a foglalkoztatottak 90%-a helyben dolgozó volt, és mindössze 10%-a ingázott. A nehézipari jelleg továbbra is erős maradt. Az 1970-es évek közepére az övezet gazdasági jellegének, iparának fejlődése eltért az elvárásoktól, a korábban megfogalmazott céloktól. Ezért a Minisztertanács 1974-ben tárgyalta az agglomeráció fejlesztésével kapcsolatban hozott korábbi intézkedések, szabályozások végrehajtását, illetve hatékonyságát. A budapesti agglomeráció ipari súlyának további csökkentése, a szelektív és intenzív iparfejlesztési koncepcióban foglalt feladatok végrehajtásának elősegítése és a főváros munkaerőforrásának biztosítása érdekében ÉVM rendelet (9/1975. A főváros napi munkaerő-vonzási körzetében levő ipari üzemek létesítéséről és fejlesztéséről) jelent meg. A fejlesztési korlátozás alá eső területek nagysága megnőtt az 1960-as rendelkezéshez képest. A körzet lehatárolásában a 44 agglomerációs település mellett Gödöllő, Százhalombatta, Szentendre és Vác városokat, a Budai, a Dabasi, a Monori, a Ráckevei, a Szentendrei járás összes községét, valamint 16 Fejér megyei községet soroltak be a főváros napi munkaerővonzási körzetébe.

A rendelet alapján az építésügyi és városfejlesztési miniszter hozzájárulása volt szükséges a főváros napi munkaerővonzási körzetébe tartozó települések területén új ipari üzemek létesítéséhez, illetve a meglévő üzemek egy ötéves tervidőszak alatt 100 főt meghaladó fejlesztéséhez. Tételeken meghatározták azokat az ipari vagy ipari jellegű tevékenységeket folytató üzemeket, amelyek telepítéséhez nem szükséges a miniszter hozzájárulása (a lakosság helyi, napi ellátási szükségleteinek, javítási és szolgáltatási igényeinek, egészségügyi ellátással kapcsolatos javítási igényeinek közvetlen kielégítését szolgáló ipari beruházások; tanácsi költségvetési üzemek; csak helyben mobilizálható női munkaerő foglalkoztatására épülő üzemek; a mezőgazdasági termelészövetkezetek élelmiszer-gazdasági és faipari beruházásai, amelyek a meglévő munkaerőre épülnek). A szabályozás elsősorban a létszámgényes fejlesztéseket korlátozta, de akadályozta a fővárosból kitelepítésre kötelezett üzemek letelepedését is. A körzeten belüli áttelepítések a fogadó terület szempontjából új üzemek létesítésének minősültek.

E drasztikus lépésre a fokozódó budapesti ipari munkaerőhiány készítette a központi vezetést. A vidék és az agglomerációs övezet iparának, továbbá a főváros és az agglomerációs övezet szolgáltató szektorának növekedése jelentősen beszűkítette a fővárosi ipar munkaerő-tartalékát. Tovább nehezítette a helyzetet az a körülmény, hogy az övezet ipari fejlődésében a nehézipar túlsúlya volt megfigyelhető, ami döntően a férfi munkaerő helyben foglalkoztatását jelenti, s ez által a budapesti ipar férfi munkaerőforrásának csökkenését eredményezte.

¹⁹ Kőszegfalvi György: *A magyarországi településrendszer strukturális változása*. Pécs, Publikon, 2012. 72.

A rendelet az agglomerációs övezetben korlátozta, megakadályozta azt a természetes folyamatot, amelyben az ipar, s egyben a gazdasági aktivitás a városhatáron kívül terjedhetett volna, s egy komplexebb, a funkciók jobb megosztására épülő agglomeráció alakult volna ki. Ez az intézkedés a fővárost is sújtotta, hiszen a kitelepítések legfőbb potenciális közege veszett el. Ezáltal a fővároson belül tartotta a központi körzet iparát az urbanizációs fejlődés egy olyan szakaszában, amikor más funkciók kerülhettek volna előtérbe. Így hatósági beavatkozással akadályozták meg az ipari szuburbanizációt, ami akkoriban a nyugat-európai országokban már javában zajlott. Ennek következtében a helyben foglalkoztatott ipari keresők száma az akkori agglomerációban meglehetősen alacsony volt, ugyanakkor markáns térbeli vonásokat hordozott.

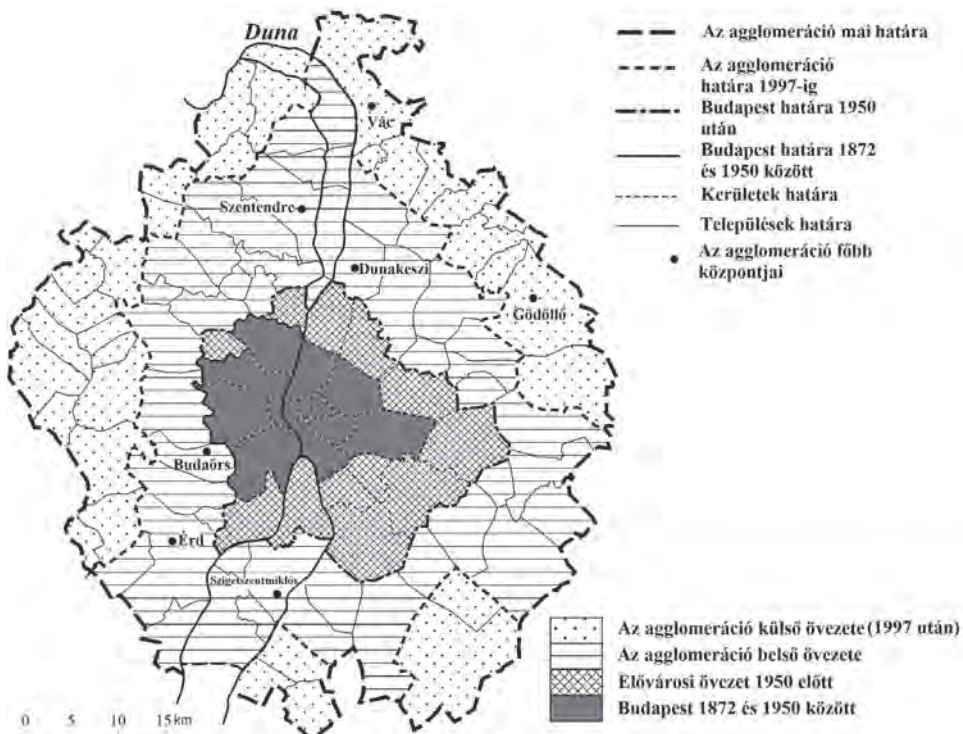
A budapesti agglomeráció gazdasági térszerkezetének 1980-as évek végi állapota lényegében a szocializmus gazdaságpolitikai intézkedéseinek eredménye volt. A szocializmus évtizedeiben a gazdaság fejlesztése nagyjából egyet jelentett az ipar fejlesztésével, bár kétségtelen, hogy a mezőgazdaság és a tercier szektor néhány ágazatában is jelentős előrelépés történt. Az agrártermelés nem mutatott különösebb differenciálódást, bár néhány település, például Gödöllő és Herceghalom – sajátos tényezők következtében – központként funkcionált. Egyes területek (például Vecsés, Dunakanyar) specializálódott termelésükkel a városellátó öv részét képezték, itt az agrártermelés intenzitása, volumene meghaladta az övezeti átlagot. A szolgáltatások elhelyezkedésében elsősorban a településhierarchia volt a fő szervező erő, főként az 1970-es évek területi koncentráló folyamatainak köszönhetően.²⁰

A rendszerváltozás idején kirajzolódó ipari térszerkezet (a jelenlegi agglomerációs településeket figyelembe véve) az iparban foglalkoztatottak száma és az ipari állóeszközök bruttó értéke alapján ragadható meg. A településsoros adatok alapján egyértelmű, hogy az övezet ipara a jelenlegi déli szektorba összpontosult (a foglalkoztatottak 31,5%-a, az állóeszközök bruttó értékének 58,4%-a). A déli szektor egyetlen települése, Százhalombatta az övezet állóeszközeinek felével kimagasló tömörülést jelentett, amit a Dunai Kőolajfinomító és a Hőerőmű testesített meg. Ehhez mérhető koncentrációt egyedül csak lényegében a Vác–Dunakeszi várospárt jelentő északi szektor mutatott fel (a foglalkoztatottak 25,8%-ával, az állóeszközök bruttó értékének 17,4 %-ával). 1990-ben már megjelentek a gazdasági átalakulás első jelei, de konzekvenciái még nem voltak akkorák, hogy a szocialista éra alatt kialakult térszerkezet jelentősen módosult volna. Néhány jelentősebb üzemet ekkorra bezártak ugyan (például Vácott a Magyar Selyemipari Vállalat Bélésszövőgyárát, a Ganz Danubius Konténergyárát, a Sütőipari Vállalatot, Budakeszin a Látszerészeti Eszközök Gyára üzemegységét stb.), de a vállalati megszűnések, átalakulások zöme 1991 és 1995 közé esett.

²⁰ Kovács–Sági–Dövényi (2001): i. m. 200.

5. Az agglomeráció átalakulása a rendszerváltozás után²¹

Budapest és elővárosai között a kapcsolatok és a munkamegosztás jellege a rendszerváltozással, a demokratikus önkormányzatiság és a piacgazdaság visszaállítása révén új fejlődési szakaszba léptek. A budapesti agglomeráció hivatalos határát a 89/1997. számú kormányrendelet húzta meg, s eredetileg 78 települést sorolt az agglomerációhoz, amelyek száma – az időközben bekövetkezett településszétválások nyomán – 80-ra nőtt.²² Ezzel vált teljessé az a ma is alkalmazott övezeti beosztás, amely a budapesti agglomeráció területén megkülönbözteti a kompakt város (lényegében Kis-Budapest), a peremkerületek (1950 előtt független települések), a belső agglomeráció (az 1971-es OTK által lehatárolt 44 település) és a külső agglomeráció (az 1997-es bővítésben az agglomerációhoz sorolt 36 település) egységét (2. ábra). Az 1990-es rendszerváltozással meginduló térfolyamatok eredményeként Budapest agglomerációja funkcionális értelemben mára jóval túlterjedt az 1997-es kormányrendeletben meghúzott földrajzi kereteken.

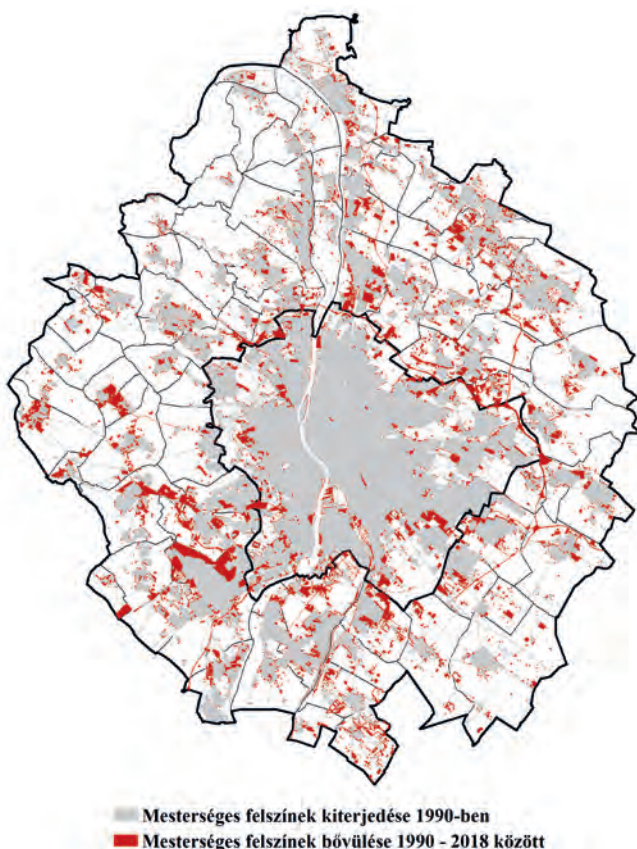
2. ábra: A budapesti agglomeráció övezetei

Forrás: a szerzők szerkesztése

²¹ A fejezet ezen része épít a szerzők közelmúltban megjelent munkájára: Kovács Zoltán – Dövényi Zoltán: Budapest és térsége. In Kocsis Károly et al. (szerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza. III. Társadalom*. Budapest, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, 2021. 128–139.

²² Beluszky–Kovács (1998): i. m. 122.

A szabad, korlátozásoktól mentes ingatlanpiac létrejöttével lehetővé vált, hogy a fiatalabb és módosabb családok az elővárosokba költözzenek, saját családi házba²³. A szuburbanizáció előrehaladtával már nemcsak a népesség, de számos vállalkozás is az elővárosokba költözött, a városi szétterülés (urban sprawl) folyamata Budapest körül jelentős átalakulásokat eredményezett. Közülük kiemelkedik a természeti táj „belakása”, illetve a korábban mezőgazdasági művelés alatt álló vagy úgynevezett zártkerti területek átminősítése, beépítése (3. ábra). Számításaink szerint a budapesti agglomeráció 80 településén a lakás-, gazdasági és szabadidős célokra szolgáló művi felszínek kiterjedése 1990 és 2012 között 145 km²-rel, több mint 20%-kal nőtt. Legnagyobb mértékben korábbi szántóföldek, szőlők és gyümölcsösök estek a művi felszínek főváros körüli terjeszkedésének áldozatául. És mindez úgy történt, hogy időnként voltak központi vagy helyi törekvések a beépített területek növekedésének korlátozására.

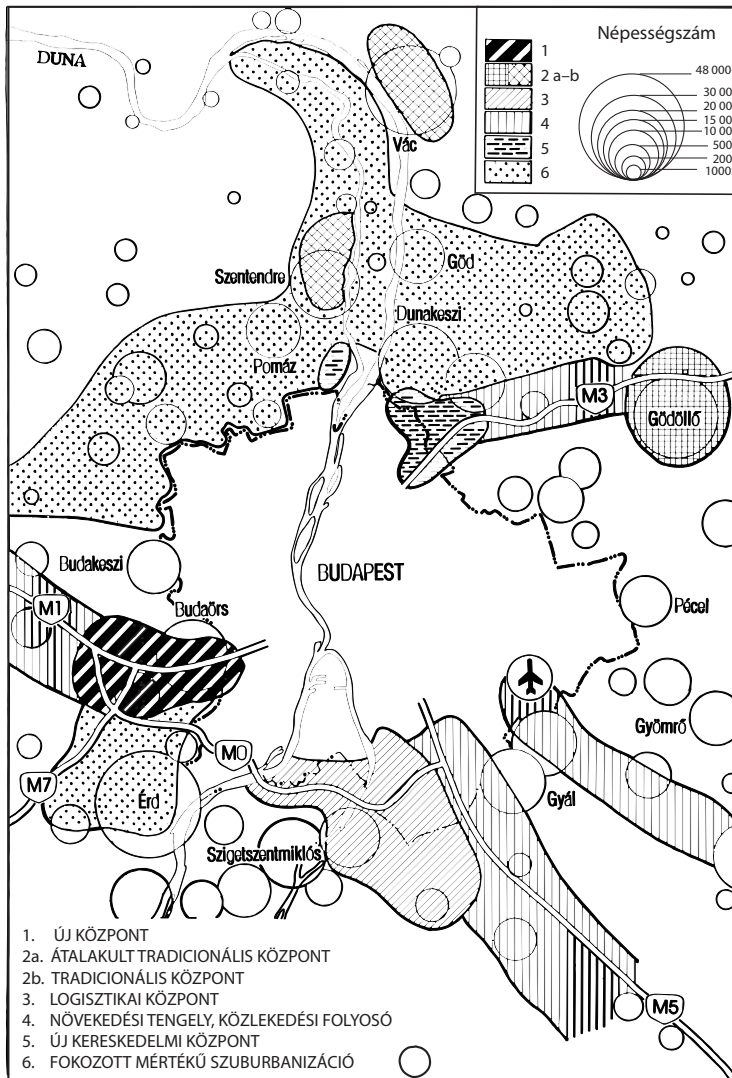

3. ábra: A beépített felszínek változása a budapesti agglomerációban, 1990–2012

Forrás: a szerzők szerkesztése

²³ Dövényi Zoltán – Kovács Zoltán: A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*, 48. (1999), 1–2. 33–57.

A népesség térbeli átrendeződése mellett az ezredfordulóra egyre látványosabb formát öltött a termelő (ipari) és szolgáltató funkciók megtelepedése is Budapest agglomerációjában. Az itt található cégek megjelenése azonban nem elsősorban budapesti vállalkozások „szuburbanizációs jellegű” kitelepüléséhez kötődik, hanem sokkal inkább kívülről (legtöbbször külföldről) ide irányuló beruházásokhoz. A Budapest környéki agglomerációs gazdaság jellemzője, hogy funkcionálisan erősen szakosodott terekbe tömörül (4. ábra).²⁴

4. ábra: A budapesti agglomeráció funkcionális térszerkezete 1990 után

Forrás: a szerzők szerkesztése

²⁴ Kovács-Sági-Dövényi (2001): i. m. 214.

Közülük első helyen a Budaörs–Törökbálint körzetében kialakult növekedési pólust kell megemlíteni. A főváros nyugati kapujában, három autópálya találkozásánál, az 1990-es években olyan mélyreható gazdasági átalakulás történt, ami leginkább az amerikai peremvárosok fejlődéséhez („edge-city”) hasonlít. A gazdasági fejlődés esetenként hagyományos központokat is dinamizálni tudott, amire a legjobb példa Gödöllő. Teljesen új térszerkezeti típust képvisel a Szigetszentmiklós–Dunaharaszti–Alsónémedi térségében kialakult logisztikai (raktározásra és árueosztásra, nagykereskedelemre szakosodott) zóna. Az M0-s autópálya menti településeken az elmúlt években végrehajtott logisztikai beruházások jóvoltából a magyar főváros déli szektorában kirajzolódóban van a Kárpát-medence legnagyobb logisztikai központja, amely már ma is fontos állomás a Balkán és Ázsia nyugati része, valamint Nyugat-Európa között zajló áruforgalomban. Hasonlóképpen nincs települési előzménye az új kereskedelmi központok által meghatározott térszerkezeti egységeknek (például Budakalász, illetve az M3-as autópálya fővárosi kivezető szakasza – Fót) vagy az M0-s keleti szakaszának átadása és a ferihegyi repülőtér fejlesztése révén létrejött új üzleti tömörüléseknek.

5.1. Az agglomeráció társadalma

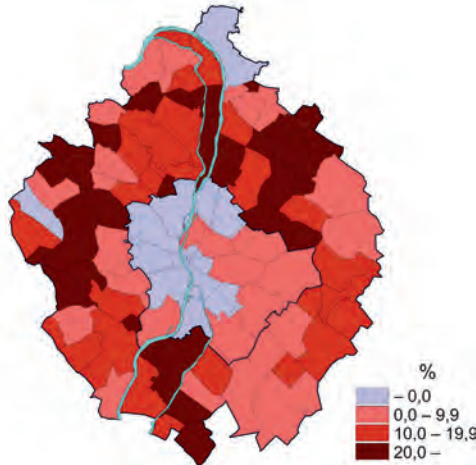
Az 1997. évi lehatárolást figyelembe véve, az agglomeráció népességszáma a rendszerváltozást követő időszakban 2,5 millió körül ingadozott, azaz Magyarország minden negyedik lakosa itt élt. Ez a viszonylag stabil népességszám úgy alakult ki, hogy a főváros népességszáma az 1990-es több mint 2 millióról 2011-re 1 millió 729 ezer főre csökkent, részben a kiköltözésnek köszönhetően. Eközben az agglomeráció népessége 566 ezerről 805 ezer főre emelkedett. A fentiek következtében az elővárosi övezet népesedési súlya az agglomeráción belül 1990 és 2011 között 22%-ról 31,8%-ra nőtt.²⁵

Miközben a rendszerváltozás után a fővárosi kerületek többségében folyamatosan csökkent a népesség száma, ezzel szemben az agglomerációs övezetben alig volt csökkenő népességszámú település (1990–2000: Visegrád; 2001–2011: Vác és Tök) (5. ábra). Pont ellenkezőleg, a szuburbanizáció következtében jó néhány település népessége nagyon dinamikusán gyarapodott, 10 helység esetében 1990–2011 között több mint kétszeresére nőtt a népesség száma: Telkiben például hatszoros volt a növekedés (1990: 629, 2011: 3661 lakos). Az eredetileg is népes települések esetében a gyarapodás tízezres nagyságrendű volt (Érd: 20 304 fő; Szigetszentmiklós: 15 336 fő; Dunakeszi: 14 434 fő).

Az ország településeinek túlnyomó részére jellemző természetes fogyás az agglomerációban is előfordul, de itt összességében nézve kedvezőbb a helyzet. Sok más mutatóhoz hasonlóan a természetes szaporodásban is markáns különbségek vannak a főváros és az agglomerációs övezet között: Budapest paraméterei érzékelhetően rosszabbak. Ez különösen az 1990–2001 közötti időszakban mutatkozott meg látványosan, amikor a halálozások száma közel 130 ezerrel haladta meg a születéseket. 2001–2011 között

²⁵ Kovács–Dövényi (2021): i. m. 137.

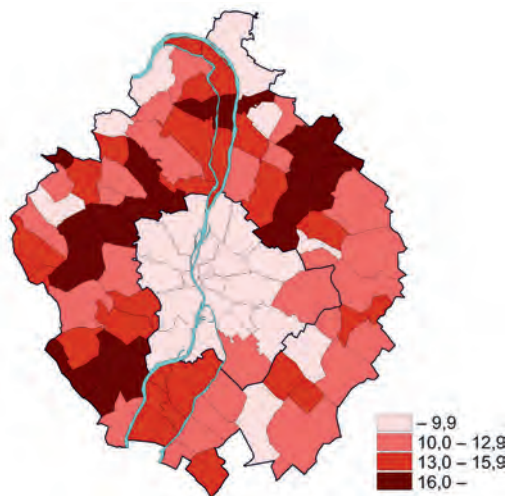
javulás figyelhető meg: a halálózási többlet ugyan már csak szűk 75 ezer fő, de a természetes fogyás továbbra is valamennyi kerület népességére jellemző maradt.

5. ábra: A népességszám változása a budapesti agglomerációban, 2001–2011

Forrás: a szerzők szerkesztése

A 80 agglomerációs település többségében szintén természetes fogyás jelentkezett 1990–2001 között, de 21 esetben már ekkor is meghaladta a születések száma a halálozásokét. A következő évtizedben bekövetkezett jelentős javulást jelzi, hogy ekkor a települések többségében (47 eset) már a természetes szaporodás volt megfigyelhető. Ezzel párhuzamosan a természetes szaporodás rátája is emelkedett: 1990–2001 között a legmagasabb érték 4,9 ezrelék (Százhalombatta), a következő évtizedben viszont már 8,9 ezrelék (Telki).

6. ábra: Az ezer lakosra jutó vándorlási egyenleg a budapesti agglomerációban, 1990–2011

Forrás: a szerzők szerkesztése

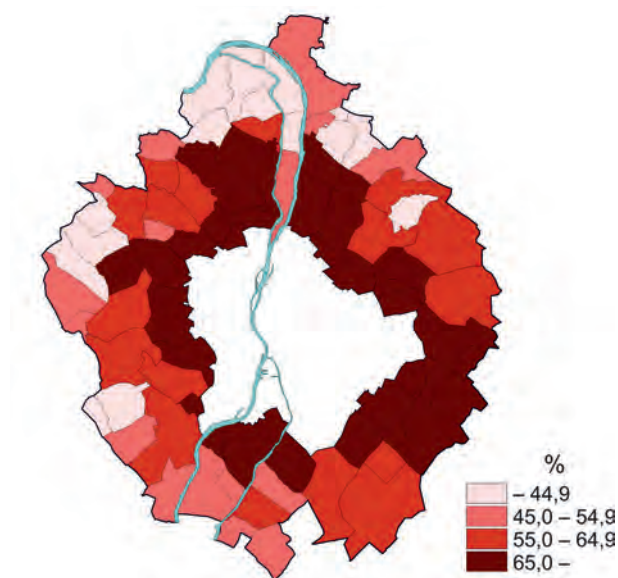
Budapest és környéke hosszú ideje a mindenkori Magyarország legfontosabb népességvonzó térsége, és ez így maradt a rendszerváltozás utáni időszakban is. Lényeges változás azonban a korábbiakhoz képest, hogy az urbanizációs szakaszt felváltotta a szuburbanizáció, ami lényegesen eltérő migrációs mintázatot hozott (6. ábra). Ennek legfontosabb jellemzője, hogy a fővárosból jelentős tömegek vándoroltak ki az agglomerációba. Ez főleg az 1990–2001 közötti időszakban okozott nagy népességvesztést, ekkor mindössze öt peremkerületnek volt szerény vándorlási nyeresége. Ezzel szemben az agglomerációban csak egyetlen településnek volt vándorlási vesztesége (Százhalombatta –3,5%), 11 esetben viszont a vándorlási nyereség aránya meghaladta a 30%-ot, Telki esetében pedig extrém magas érték alakult ki (97,6%).

A 21. század első évtizedében valamelyest már enyhültek a Budapest és az agglomerációs övezet közötti migrációs különbségek. Ezt jelzi, hogy a teljes vándorlási volument nézve a főváros már mintegy 27 ezres nyereséget könyvelhetett el, és már 14 kerületben volt pozitív a migrációs szaldó. Ebben az évtizedben valamennyi agglomerációs településnek vándorlási nyeresége volt, 16 esetben 30% feletti értékkel. A főváros és az agglomerációs övezet közötti migráció nyertese továbbra is az utóbbi volt, mivel 2001–2011 között Budapestről 265 ezren telepedtek le valamelyik agglomerációs településen, fordított irányban azonban csak 156 ezren mozogtak.

A vándorlás rendszerváltozást követő mintázata átformálta a helyi társadalom összetételét, lakáspiaci igényeit és térhasználatát, hiszen főként a fiatalabb, képzetesebb családok telepedtek le az elővárosi övezetben.²⁶ Miközben a főváros lakossága hagyományosan magasan iskolázott, addig az agglomerációs övezet településeinek többségéről ez továbbra sem mondható el. Ezt jelzi az is, hogy a diplomások aránya csak 27 településen haladta meg az országos átlagot. A szuburbanizáció ugyanakkor néhány település esetében látványosan megemelte a diplomások arányát, több helyen 40% fölé (Telki: 55,9%; Remeteszőlős: 48,0%; Nagykovácsi: 46,1%; Budajenő: 40,4%; Üröm: 40,3%).

Az ingázási adatok egyértelműen jelzik, hogy a rendszerváltozás utáni időszakban átalakult a munkaerő térbeli mozgása Budapest térségében, a munkahely-lakóhely kettőse új térstruktúra, a policentrikus fejlődés irányába mozdult el. Ennek egyértelmű jele volt olyan új ingázási irányok megjelenése, mint a fővárosból az agglomerációs településekre történő elleningázás, vagy az elővárosi központok (például Budaörs, Törökbálint, Érd) közötti keresztingázás. Mindezek ellenére a legjelentősebb ingázás továbbra is a főváros irányába történik (7. ábra). 2011-ben a 225 ezer regisztrált bejáró a budapesti foglalkoztatottak csaknem egynegyedét tette ki, jelentős hányaduk az agglomerációs övezetből érkezett. Kiemelkedően magas (60% körüli) volt a Budapestre beingázók aránya az összes helyi foglalkoztatotton belül egyrészt a kisebb, a főváros tözsomszédságában fekvő (például Üröm, Pilisborosjenő, Remeteszőlős), másrészt a jó elővárosi HÉV-kapcsolatokkal (például Budakalász, Csömör, Nagytarcsa) rendelkező településeken.

²⁶ Timár Judit – Váradi Mónika: A szuburbanizáció egyenlőtlen területi fejlődése az 1990-es évek Magyarországon. In Horváth Gyula – Rechnitzer János (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000. 153–175. Dövényi – Kovács (1999): i. m. 33–57.

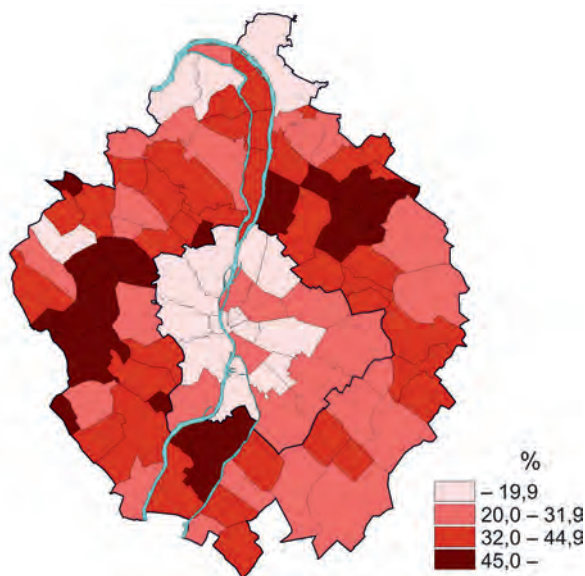
7. ábra: A Budapestre ingázók aránya a helyi foglalkoztatottakon belül, 2011

Forrás: a szerzők szerkesztése

Ugyanakkor az is kimutatható, hogy a fővárosból az agglomerációba tartó ingázók száma jóval gyorsabban nőtt, s a rendszerváltozást követő 21 évben megkétszereződött. A szűkebb értelemben vett belső agglomerációs övben a fővárosból kiingázók száma különösen erősen gyarapodott, s meghaladta a Budapestre beingázók számát. Erre a legjobb példa Budaörs. 2001-ben még körülbelül 5200 fő ingázott mindkét irányban, kiegyenlített módon, viszont 2011-ben a Budapestről kiingázók száma (7847 fő) már 45%-kal meghaladta a Budaörsről a fővárosba naponta bejárók számát (5392 fő). Budaörs mellett 40%-ot meghaladó részesedést tettek ki a budapestiek az összes beingázó foglalkoztatott körében a népesebb települések közül Budakalászon (48,3%), Pécelen (45,4%), Törökbálinton (45,3%), Vecsésen (43,4%) és Budakeszin (42,2%).

5.2. Az agglomeráció lakáspiaca

A népesség növekvő térbeli mozgása, változó lakóhelyi preferenciája, valamint a lakáspiac kereslet-kínálati alapú konszolidációja a rendszerváltozás után számottevő átalakulásokat eredményezett a budapesti várostérségben. A helyi lakásállomány fejlődésében a külső kereslet mellett a települési önkormányzatok is fontos szerepet játszottak, hiszen ők szabták meg a rendelkezésre álló építési telkek mennyiségét és minőségét. Az agglomeráció 307 ezer lakott lakásának 35,8%-a épült 1990 után (2011). Ez az arány a főváros értékének (15%) több mint kétszerese, ugyanakkor látványos területi különbségeket mutat (8. ábra).

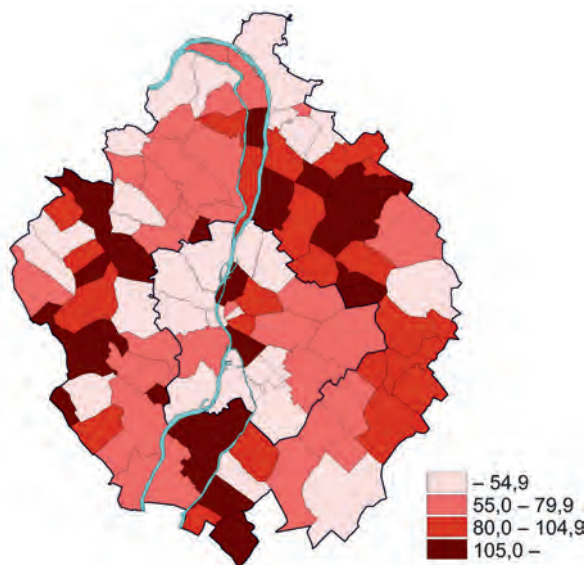
8. ábra: Az 1990 után épült lakások aránya a Budapesti agglomerációban, 2011

Forrás: a szerzők szerkesztése

Általánosságban elmondható, hogy a fővárost északról övező, vonzó táji adottságokkal rendelkező hegyvidéki, dombosági területeken épült a legtöbb új lakás a rendszerváltozás után, délről csak a Csepel-sziget északi csücskén rajzolódik ki egy frekvenciált település-csoport. A települések sorában az abszolút éllovas Telki, ahol a település 1186 lakásának 80,4%-a 1990 után épült. Nem sokkal marad el tőle lakáspiaci dinamizmusban Remeteszőlős (68,3%), Veresegyház (58,8%), Herceghalom (58,8%) és Budajenő (57,5%) sem. Ezzel szemben Visegrád (14%), Vác (15,7%), Perbál (16,5%) és Dunabogdány (19,4%) lakásainak kevesebb mint egyötöde épült a rendszerváltozás óta. Tehát a helyi települési vezetés aktivitása az új telkek értékesítése és új lakók odavonzása terén nagymértékben eltért az agglomerációs övezeten belül.²⁷

Tovább finomítja a képet a 2001 után az ezer lakóra jutó újonnan épített lakások száma (9. ábra). A lista élén Herceghalom áll 198 lakással, őt Csomád (177), Telki (156), Remeteszőlős (154) és Dunakeszi (152) követi a sorban. Ezek a települések voltak a lakóhelyi mobilitás fő célterületei az agglomerációs övezetben az ezredfordulót követő évtizedben. Az új lakások építése sok esetben minőségi átalakulást is hozott, megnőtt a nagy alapterületű, többszobás lakások részesedése. A négy- és többszobás lakások súlya a helyi lakáspiacon Telkiben (72,6%), Remeteszőlősön (64,8%), Nagykövácsiban (57,1%) és Budajenőn (55,8%) volt a legnagyobb 2011-ben. Ezek Budapest elővárosi övezetének legexkluzívabb céltelepülései.

²⁷ Kovács–Dövényi (2021): i. m. 139.

9. ábra: Az 2001 után épült lakások aránya a budapesti agglomerációban, 2011

Forrás: a szerzők szerkesztése

Budapestnek és térségének lakásai kimagaslanak az országon belül. A használt lakások átlagára a Covid-19-járvány előtt, a 2018–19-es években Budapesten 32,2, az agglomerációjában 30 millió forint volt. Látható tehát, hogy napjainkra az agglomeráció lakáspiaci presztízs tekintetében utolérte a fővárost. Különösen az agglomeráció nyugati és északi szektorában fekvő települések jellemezhetők magas lakásárakkal, amely szorosan illeszkedik a szomszédos budai kerületekhez. Az ezredfordulót követő évtizedekben itt épült a legtöbb lakás, többnyire nagy alapterületű, exkluzív felszereltségű (például úszómedence) családi ház és lakópark formájában. A legdrágább települések Remeteszőlős (61,9 millió Ft), Nagykovácsi (59,2), Üröm (58,1) és Telki (56,1) a főváros legdrágább kerületeivel mérhetők össze. Az agglomeráció délkeleti oldalán ugyanakkor a használt lakások átlagára nem éri el a 20 millió forintot, a legolcsóbb Csörögön csupán 10,5 millió.

Összegzés és kitekintés

A budapesti agglomeráció kialakulásának és hosszú időszakot átfogó fejlődésének egyik sajátossága, hogy a hozzá tartozó települések száma, területe és népességszáma tendenciájában növekedett. Ezen 1950-ben úgy „segítették”, hogy 23 szomszédos várost és községet közigazgatásilag egyesítettek a fővárossal. Az így lefejezett agglomeráció azonban tovább növekedett, és az 1971-es hivatalos lehatárolás már 44 települést sorolt ide. Az agglomeráció újabb lehatárolása 26 évvel később, 1997-ben történt meg, amikor egy kormányrendelet már a fővárosra és 80 környező településre terjesztette ki a budapesti agglomeráció fogalmát. Ez a lehatárolás változtatás nélkül került be a 2005. évi

LXIV. számú, a Budapesti Agglomeráció Területrendezési Tervéről szóló törvénybe, azóta kormányzati szinten nem nyúltak a budapesti agglomeráció határaihoz, tehát ma is ezt kell/lehet hivatalosnak tekinteni.

Az agglomeráció érvényes lehatárolása óta azonban újabb negyed évszázad telt el, és nem tűnik reálisnak, hogy ennyi idő alatt nem történtek olyan változások, amelyek indokolnák az érvényes agglomerációs határok revideálását. Ezt egyébként szakmai vizsgálatok is alátámasztják, például egy 2014-es modellszámítás arra az eredményre jutott, hogy már 117 település sorolható a budapesti agglomerációhoz. És mindez úgy, hogy a vizsgálat a jelenleg érvényes lehatárolásból 6 települést nem sorolna az agglomerációhoz.²⁸

A fentiekkel nem azt akarjuk mondani, hogy egyértelműen indokolt a budapesti agglomeráció ilyen mértékű bővítése, azzal viszont magunk is egyetértünk, hogy érdemes lenne az agglomerációhoz sorolt települések körének alapos áttekintése és szükség esetén módosítása.

Felhasznált irodalom

- Barta Györgyi: Gazdasági folyamatok a budapesti agglomerációban. In Barta Györgyi – Beluszky Pál (szerk.): *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest, Regionális Kutatási Alapítvány, 1999. 131–139.
- Beluszky Pál: A budapesti agglomeráció kialakulása. In Barta Györgyi – Beluszky Pál (szerk.): *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest, Regionális Kutatási Alapítvány, 1999. 27–67.
- Beluszky Pál – Kovács Zoltán: Város a térben: városszerkezet, városrészek, agglomeráció. In Beluszky Pál – Kovács Zoltán (szerk.): *Budapest kézikönyve*. I. kötet. Budapest, CEBA, 1998. 99–123.
- Berend T. Iván – Ránki György: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez. In *Tanulmányok Budapest múltjából*. XIV. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 535–573.
- Dövényi Zoltán: A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig. In *Történeti Demográfiai Évkönyv*. Budapest, KSH, 2001. 251–264.
- Dövényi Zoltán – Kovács Zoltán: A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*, 48. (1999), 1–2. 33–57.
- Fónagy Zoltán: Budapest gazdasága 1873–1944. In Kardos József (szerk.): *Budapest gazdaságának 125 éve*. Budapest, Kamarapressz, 1998. 22–45.
- Gaebe, Wolf: *Verdichtungsräume*. Stuttgart, Teubner, 1987.
- Hencz Aurél: *Területrendezési törekvések Magyarországon*. Budapest, KJK, 1973.
- Kóródi József – Márton Géza: *A magyar ipar területi különbségei*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1968.

²⁸ Tóth Géza: Az agglomerációk, településegységek lehatárolásának eredményei. *Területi Statisztika*, 54. (2014), 3. 294.

- Kovács Zoltán – Sági Zsolt – Dövényi Zoltán: A gazdasági átalakulás földrajzi jellemzői a budapesti agglomerációban. *Földrajzi Értesítő*, 50. (2001), 1–4. 191–217.
- Kovács Zoltán – Dövényi Zoltán: Budapest és térsége. In Kocsis Károly – Kovács Zoltán – Nemerikényi Zsombor – Kincses Áron – Tóth Géza (szerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza. III. Társadalom*. Budapest, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, 2021. 128–139.
- Kőszegfalvi György: *A magyarországi településrendszer strukturális változása*. Pécs, Publikon, 2012.
- Mendöl Tibor: Budapest. In Bulla Béla – Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1947. 554–588.
- Pécsi Márton (szerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Budapest, Kartográfiai Vállalat, 1989.
- Timár Judit – Váradi Mónika: A szuburbanizáció egyenlőtlen területi fejlődése az 1990-es évek Magyarországon. In Horváth Gyula – Rechnitzer János (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000. 153–175.
- Thirring Gusztáv: *Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben*. I-II. Budapest, Székesfővárosi Házinyomda, 1935-1937. 2.
- Tóth Géza: Az agglomerációk, településegységek lehatárolásának eredményei. *Területi Statisztika*, 54. (2014), 3. 289–299.